

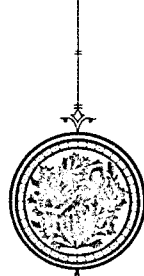

سفارت نامہ ایران

اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنة الروم
۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری

انوری زاده سید محمد انوری سعد الله افندی (انوری افندی)

تصحیح و ترجمہ از ترکی عثمانی
نصر الله صالحی، صفیہ خدیو

- سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
فروست
شابک
وضعیت فهرست نویسی
عنوان دیگر
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
شناسه افزوده
شناسه افزوده
رده بندی کنگره
رده بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی
- انوری افندی، سید سعدالله، ۱۱۴۹-۱۲۰۹ ق.
سفارت نامه ایران: اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنة الروم ۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری / نویسنده: انوری زاده سید محمد انوری سعدالله افندی؛ ترجمه و تحقیق نصرالله صالحی، صفیه خدیو. تهران: انتشارات دکتر محمود افشار، ۱۴۰۲.
۴۶۴ ص.؛ مصور، نقشه.
مجموعه انتشارات ادبی و تاریخی دکتر محمود افشار؛ شماره ۳۳۷. گنجینه اسناد و تاریخ ایران؛ ۱۰۱.
۹-۸۱-۶۶۲۲-۷۷۰۶-۹۷۸
فیفا.
اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنة الروم ۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری.
ارزروم، عهدنامه ۱۲۶۳ ق.
Arzerum, Treaty, 1846
ایران -- روابط خارجی -- قرن ۱۳ ق. -- اسناد و مدارک.
Iran -- Foreign Relations -- 19th Century -- Sources
ایران -- روابط خارجی -- ترکیه -- اسناد و مدارک.
Iran -- Foreign Relations -- Turkey -- Sources
ترکیه -- روابط خارجی -- ایران -- اسناد و مدارک.
Turkey -- Foreign Relations -- Iran -- Sources
ترکیه -- روابط خارجی -- قرن ۱۹ م. -- اسناد و مدارک.
Turkey -- Foreign Relations -- 19th Century -- Sources
صالحی، نصرالله، ۱۳۴۳-، مترجم.
خدیو، صفیه، ۱۳۵۷-، مترجم.
DSR1387
۹۵۵/۰۷۴۴۰۷۲۷
۹۲۵۲۰۹۵

سفارت نامه ایران

اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنة الروم
۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری

انوری زاده سید محمد انوری سعدالله افندی (انوری افندی)

تصحیح، ترجمه از ترکی عثمانی،
مقدمه، توضیحات و پیوست ها

دکتر نصرالله صالحی، صفیه خدیو

مجموعه انتشارات
ادبی و تاریخی
موقوفات دکتر محمود افشار

[۱۰۱]

گنجینه اسناد و تاریخ ایران

هیئت گزینش کتاب و جایزه

دکتر سید مصطفی محقق داماد - دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی - دکتر ژاله آموزگار - دکتر جلال خالقی مطلق
دکتر حسن انوری - دکتر فتح الله مجتبایی - دکتر محمود امیدسالار - کاوه بیات
دکتر محمد افشین وفایی (مدیر انتشارات)

درگذشتگان

ایرج افشار - دکتر سید جعفر شهیدی - دکتر جواد شیخ الاسلامی - دکتر اصغر مهدوی - دکتر یحیی مهدوی

سفارت نامه ایران

اسناد، مکاتبات و صورت مجالس مذاکرات ارزنة الروم

۱۲۵۹-۱۲۶۳ هجری قمری

انوری زاده سید محمد انوری سعدالله افندی (انوری افندی)

دکتر نصرالله صالحی، صفیه خدیو	تصحیح و ترجمه
کاوه حسن بیگلر	گرافیسٹ، طراح و مجری جلد
نرگس عباسپور	صفحه آرا
صدف	لیتوگرافی
مہارت نو	چاپ متن
فرد	صحافی
۱۱۰۰ نسخه	تیراژ
۱۴۰۲	چاپ اول

انتشارات دکتر محمود افشار

ناشر

خیابان ولی عصر، بالاتر از پارک وی، خیابان عارف نسب، کوی دبیر سیاقی (لادن)، شماره ۶

تلفن: ۲۲۷۱۷۱۱۴ دورنما: ۲۲۷۱۷۱۱۵

با همکاری انتشارات سخن

خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه، خیابان وحید نظری، پلاک ۴۸

تلفن: ۵-۶۶۹۵۳۸۰۴ دورنما: ۶۶۴۰۵۰۶۲

تلفن تماس برای تحویل کتاب در تهران و شهرستان ها

۵-۶۶۹۵۳۸۰۴

شورای تولیت

متولیان مقامی

رئیس مجلس - رئیس دیوان عالی کشور - وزیر فرهنگ (وزیر آموزش و پرورش)
وزیر بهداشت و درمان و آموزش پزشکی - رئیس دانشگاه تهران (یا معاونان اول هریک از این پنج مقام) (طبق ماده ۲ و قننامه)

متولیان منصوب و منسوب

دکتر سید مصطفی محقق داماد (رئیس) - دکتر محمد اسلامی (نایب رئیس) - دکتر محمد رضا شفیعی کدکنی
دکتر ژاله آموزگار - دکتر احمد میر (بازرس) - ساسان دکتر افشار - آرشی افشار (بازرس)

هیئت مدیره (منتخب شورای تولیت)

دکتر سید مصطفی محقق داماد (رئیس) - دکتر محمد اسلامی (نایب رئیس)
دکتر محمد افشین وفايي (مدیر عامل) - حمیدرضا رضایزدی (خزانه دار)

درگذشتگان

دکتر مهدی آذر - حبیب الله آموزگار - دکتر جمشید آموزگار
ایرج افشار، سرپرست عالی و بازرس (منسوب واقف، از ۱۳۶۳-۱۳۸۹) - مهر بانو دکتر افشار - مهندس نادر افشار
بهرز افشار یزدی - سید محمود دعایی - دکتر سید جعفر شهیدی، رئیس هیئت مدیره (از ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۳)
دکتر جواد شیخ الاسلامی - اللهیار صالح - دکتر منوچهر مرتضوی - دکتر اصغر مهدوی
دکتر یحیی مهدوی - دکتر علی محمد میر - دکتر محمد علی هدایتی

یادداشت واقف

اول

طبق ماده ۲۳ وقفنامه اول مورخ یازدهم دی ماه ۱۳۳۷ ه. ش. درآمد باید صرف ترجمه و تألیف و چاپ کتب و رسالات که با هدف این موقوفات موافق باشد و همچنین کمک به مجله آینده در صورت احتیاج و احتمالاً دادن جوایز به نویسندگان به شرح دستور این وقفنامه گردد.

دوم

هدف اساسی این بنیاد ملی طبق ماده ۲۵ وقفنامه تعمیم زبان فارسی و تحکیم وحدت ملی در ایران می باشد. بنابر این کتبی که با بودجه این موقوفات منتشر می شود باید مربوط به لغت و دستور و ادبیات فارسی و جغرافیای تاریخی و تاریخ ایران باشد. کتب کلاسیکی مدارس عمومی نباید با درآمد این موقوفات چاپ شود.

سوم

طبق ماده ۲۶ مقداری از کتب و رسالات چاپ شده با بودجه این موقوفات باید به طور هدیه و به نام این موقوفات به مؤسسات فرهنگی، کتابخانه ها و قرائتخانه های عمومی ایران و خارج و بعضی از دانشمندان ایران و مستشرقین خارجی فرستاده شود.

چهارم

چون نظر بازرگانی در انتشارات این موقوفات نیست و تا حدی تحمل زیان هم جایز است طبق ماده ۲۷ وقفنامه هیچ کتاب و رساله نباید کمتر از قیمت تمام شده و همچنین مبلغی زائد از بهای تمام شده با افزایش صدی ده تا بیست و پنج قیمت گذاری شود... این افزایش ۲۵ درصد به واسطه حداقل حق الزحمه فروشندگان و هزینه ای است که برای پست و غیره تحمیل می شود. از کتابفروشان تقاضا داریم که در این امر خیر ملی که ابداً جنبه تجارتي ندارد با ما یاری و تشریک مساعی بنمایند.

پنجم

بر اساس موافقت نامه دوم (مورخ ۱۳۵۲/۴/۱۲) که میان واقف و دانشگاه طهران به امضاء رسیده، قسمتهای مهمی از رقبات، مانند جایگاه سازمان لغت نامه دهخدا و محل مؤسسه باستان شناسی به طور رایگان به دانشگاه طهران واگذار شده و رقبات دیگری هم با درآمد آنها طبق ماده دوم برای اجرای مفاد وقفنامه که از جمله عبارت از دادن جوایز ادبی و نشر کتب تاریخی و لغوی راجع به ایران (به استثنای کتب درسی) می باشد در اختیار دانشگاه طهران قرار می گیرد که وصول نموده و به نام این موقوفات اعطا و نشر گردد.

ششم

چون طبق ماده ۳ موافقت نامه نامبرده مقرر شده است که از طرف ریاست دانشگاه یک نفر از متولیان این موقوفات که از طرف واقف به عضویت کمیته انتشارات بنیاد معین شده باشد برای سرپرستی اداره امور جوایز و نشر کتاب انتخاب شود ریاست دانشگاه آقای ایرج افشار را که از متولیان شورای تولید است و از طرف واقف نیز به عضویت کمیته نامبرده معین شده به سمت سرپرست انتخاب و برقرار نمودند.

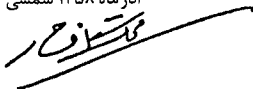
هفتم

چون نگارنده این سطور به واسطه کبر سن (۸۶ سال شمسی) از این پس نخواهم توانست به سرپرستی این کارها بپردازم، از این پس تمام اختیارات خود را در انتخاب تألیف و ترجمه و خرید کتب و غیره به فرزند ارشد خود ایرج افشار واگذار کردم. در این چند سال اخیر هم که ده جلد از تألیفات خودم از طرف موقوفات به طبع رسیده با کوشش و سرپرستی وی بوده است. کسانی که مایل به همکاری در تألیف یا ترجمه و نشر کتاب هستند می توانند به او مراجعه کنند. تنها شرط کار موافق بودن تألیف و ترجمه با هدف های این بنیاد، یعنی ترقی ملت و کشور و تعمیم زبان فارسی و تکمیل وحدت ملی در ایران که وطن مشترک و زبان رسمی و ملی همه ایرانیان است می باشد.

هشتم

این یادداشت کلی برای چاپ در آغاز هر یک از نشریات این بنیاد نوشته شده است.

دکتر محمود افشاری زدی
آذر ماه ۱۳۵۸ شمسی

کتابی که با بودجه این موقوفات طبع و توزیع می‌شود باید کاملاً منطبق با نیت واقف و هدف وقفنامه باشد. اگر همه تألیفات و مجموعه‌هایی که به قلم واقف منتشر شده و یا می‌شود صددرصد این مطابقت را ندارد به سبب این است که واقف قصد چاپ آنها را با مال خود داشت، ولی زمانی که دارایی خود را وقف عام مخصوصاً برای انتشارات کتب تاریخی و ادبی نمود چاپ کتب خود را هم که دارای همین جنبه‌هاست به عهده بنیاد واگذار کرد.

اما این مجوز آن نیست که تألیفات دیگر را هم از هر نوع که باشد و برسد چاپ نماید. کتب نظم و نثری از گذشتگان یا آیندگان با بودجه آن چاپ خواهد شد که هدف غایی واقف را که ترویج زبان دری و تحکیم وحدت ملی ایران است در بر داشته، کتابی که بویی از ناحیه‌گرایی و جدایی‌طلبی و حکایت از رواج زبان‌های خارجی به قصد تضعیف زبان دری و دیگر چیزهای تفرقه‌آمیز و روش‌ها و سیاست‌های فتنه‌انگیز داشته باشد نباید با بودجه این موقوفات طبع و توزیع شود.

نکته دیگر آنکه چون شاید برای چاپ کتب و فرهنگ‌نامه فارسی که دایره‌مانند یعنی انسیکلوپدی باشد و تاریخ کامل ایران که اوراق زیاد و هزینه بیشتر دارد، درآمد ماهیانه بنیاد کفاف خرج آنها را ندهد می‌توان با اندوخته بانکی این موقوفات چاپ نمود، به شرط آن که اجازه واقف در زمان حیات و موافقت شورای تولیت بعد از ممات یا هرکس و دستگاهی که قانوناً قائم مقام آنهاست باشد.

در تکمله دوم یادداشت واقف، منتشره در جلد سوم افغان‌نامه نگاشتم که کتب و رسالاتی که با بودجه این موقوفات چاپ می‌شود باید منزه باشد از تحریکات سیاسی، مخصوصاً آلوده نباشد به اغراض سیاسی خارجی در لفافه پژوهش تاریخی و ادبی ایران‌شناسی... و در پایان آن تکمله افزودم بیم داشتم که مبادا چنین رسالاتی سال‌ها بعد از ما نخواست و ندانسته، به وسیله این بنیاد چاپ شود. پس لازم بود که در این یادداشت تذکری داده شود... عمده مخاطب این یادآوری‌ها بنیاد موقوفات خود ماست نه مؤسسات انتشاراتی دیگر که هر یک روش خاص خود را دارد و ما دخالتی در کار آنها نداریم.

تا زمانی که نویسنده این سطور متولی هستم و فرزند دانشمند من، ایرج افشار که به رموز نویسندگی کاملاً آگاه می‌باشد سرپرست انتشارات این بنیاد است، موجبی برای نگرانی نخواهد بود و بعد از ما هم امید است که این روش ادامه یابد؛ ان شاء الله.

یادداشت واقف چند روز پیش از درگذشت (۲۸ آذر ۱۳۶۲) برای اطلاع نویسندگان. کتب نظم و نثری از گذشتگان یا آیندگان که با سرمایه و درآمد این بنیاد چاپ و توزیع می‌شود باید منطبق با نیت واقف و هدف وقفنامه باشد و مروج زبان دری در قلمرو این زبان و تحکیم وحدت ملی و تمامیت کشور ایران باشد و بویی از ناحیه‌گرایی و جدایی‌طلبی ندهد، و حمایت و ترویج از لهجه‌های محلی و زبان‌های خارجی به قصد تضعیف زبان فارسی دری نکند. خلاصه آنکه این کتاب‌ها و رسالات باید منزّه باشد از روش‌های تفرقه‌آمیز و سیاست‌های فتنه‌انگیز، چه به‌طور مرموز و چه علنی مخصوصاً نباید آلوده باشد به اغراض سیاسی خارجی در لفافه پژوهش تاریخی، نژادی یا ادبی و فرهنگی و ایران‌شناسی.

کتب تاریخی و ادبی عالمانه خارجی که از عربی و ترکی و روسی به فارسی ترجمه می‌شود اگر دارای هر دو جنبه از سود و زیان باشد باید قسمت سودمند آنها ترجمه شود. قسمت زیان‌بخش اگر ترجمه شود باید به قصد مبارزه و مقابله عالمانه با آن باشد نه جاهلانه، زیرا گفته‌ی منطقی ممکن است مؤثر باشد، نه شانتاژ و هوچی‌گری. این بنیاد در انتشارات خود باید در هر حال از دروغ و ناسزا پرهیز کند. به گفته‌ی نظامی گنجوی:

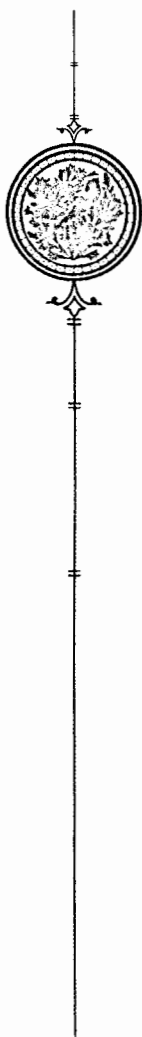
چون‌توان راستی را درج کردن دروغی را نباید خرج کردن

برای چاپ و انتشار کتب و رسالات نه تنها هزینه و حق‌الزحمه نمی‌خواهیم، بلکه به سبب اهمیت فوق‌العاده سودمند بودن کتاب، جایزه نیز می‌پردازیم. این بنیاد در چاپ و انتشار کتاب‌های خود به‌طور مسلم ضرر مادی دارد، زیرا کمتر از ارزش تمام شدن از کاغذ و چاپ و غیره از راه فروش درآمد دارد. شاید بعضی تصور کنند که کار ما شبیه به معامله مرحوم ملانصرالدین باشد که تخم مرغ می‌خرد دانه‌ای دو شاهی، می‌پخت و رنگ می‌کرد و می‌فروخت یک شاهی! عقیده ما بر این است که اگر در این سود، ضرر مادی و مالی می‌کنیم سود معنوی که منظور ماست می‌بریم، و آن اینکه عقیده خود را که ترویج زبان دری و تحکیم وحدت ملی و تمامیت ارضی ایران است رواج می‌دهیم. این زبان را به حساب مصارف وقف در راه ایده‌آل و هدف ملی خود محسوب می‌داریم.

برای اطلاعات و توضیحات بیشتر لطفاً به تکمله منتشرشده در ابتدای کتاب‌های این بنیاد که اضافات و تفاوت‌هایی با هم دارد توجه فرمایید.

به یاد
دکتر محمد امین ریاحی

فهرست مطالب

مقدمه

از عهدنامه اول تادوم ارزنة الروم.....	۲۱
کنفرانس ارزنة الروم.....	۲۷
نسخه خطی سفارتنامه ایران.....	۳۱
تصحیح و ترجمه سفارتنامه.....	۳۲
ایران در سفارتنامه ایران.....	۳۷
بازتظیم متن سفارتنامه.....	۴۰
بررسی تطبیقی متن صورت مجالس دو سفارتنامه.....	۴۱
مقایسه صورت مجالس دو سفارتنامه از حیث کمیت.....	۴۵
بررسی روند مذاکرات.....	۴۶
منابع.....	۵۵

متن سفارتنامه

دیباجه سفارتنامه.....	۵۹
صورت خط شریف همایون مکارم ردیف حضرت شهنشاهی و رخصتنامه همایون.....	۶۲
صورت رخصتنامه (فرمان) ممه‌ور سفیر ایران، میرزا تقی خان، که متقابلاً ابراز و ارائه شده است.....	۶۴
سفیر مومی‌الیهک ابراز و اعطا ایلدیکی رخصتنامه‌سنگ ترجمه‌سیدر.....	۶۵
صورت عریضه ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۱۳ ربیع‌الثانی سنه ۱۲۵۹.....	۶۵

- [۱] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز دوشنبه ۱۵ ربیع‌الثانی سنه ۱۲۵۹ برابر با سوم ماه مایس ۷۱
- صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه، شامل مذاکرات و مباحثاتی که روز سه‌شنبه ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ برابر با چهارم ماه مایس با مأمورین دولتین متوسطین انجام یافته است. ۷۵
- [۲] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز جمعه ۱۹ ربیع‌الثانی سنه ۱۲۵۹ برابر با هفتم ماه مایس ۸۱
- [۳] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز چهارشنبه ۲۴ ربیع‌الثانی سنه ۱۲۵۹ برابر با دوازدهم ماه می ۸۵
- صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۵ جمادی‌الثانی سنه ۱۲۵۹ ..... ۹۲
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در غره رجب سنه ۱۲۵۹ ..... ۹۶
- صورت تحریرات مذاکرات و مباحثات با نمایندگان دولتین متوسطین که دوم رجب سنه ۱۲۵۹ به نظارت جلیله امور خارجه ارسال شده است. ۱۰۰
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۳ رجب سنه ۱۲۵۹ ..... ۱۰۴
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۹ رجب سنه ۱۲۵۹ ..... ۱۰۶
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۹ رجب سنه ۱۲۵۹ ..... ۱۰۸
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت امور خارجه در ۲۳ رجب سنه ۱۲۵۹ ..... ۱۱۱
- صورت امرنامه مقام وکالت‌پناهی (صدراعظم) به تاریخ ۲۵ رمضان سنه ۱۲۵۹، متضمن صدور اجازه درخصوص مباحثه و مذاکره پیرامون ادعاهای طرف ایرانی که داخل موضوعات و مطالبات مواد اساسیه بوده و پیش از این قابل مذاکره نبود. ۱۱۲
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت مشارالیه در ۱۲ [شوال] سنه ۱۲۵۹ ..... ۱۱۴
- صورت تحریرات تقدیمی به مقام علیای وکالت کبری و مسند والای سرعسکری و نظارت جلیله امور خارجه با مضمون مشترک در ۹ ص [؟] سنه ۱۲۵۹ ..... ۱۱۶
- [۴] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز چهارشنبه ۱۵ شوال المکرم سنه ۱۲۵۹ برابر با بیست و هفتم ماه تشرین اول ۱۲۱
- [۵] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز سه‌شنبه ۲۱ شوال المکرم سنه ۱۲۵۹ برابر با دوم ماه تشرین ثانی (۳۰) ۱۳۰
- [۶] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی‌خان، در روز سه‌شنبه ۲۸ شوال سنه ۱۲۵۹ برابر با نهم ماه تشرین ثانی ۱۴۰
- صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه، در روز سه‌شنبه ۷ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹ برابر

.....	با هفدهم تشرین ثانی، دائر بر مذاکرات و مکالمات با مأمورین دولتین متوسطین درباره تأخیر
۱۴۹	مباحثه پیرامون سنجاق ذهاب
.....	صورت امرنامه دریافتی از مقام وکالت پناهی (صدراعظم) به تاریخ ۹ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹ دایر بر قبول
۱۵۲	و اجرا ماده ترضیه، به عنوان یکی از مواد ثلاثه.
.....	[۷] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز پنجشنبه ۱۵ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹
۱۵۴	برابر با بیست و پنجم ماه تشرین ثانی
.....	صورت تحریرات تقدیمی به نظارت مشارالیه در ۱۶ [۹] سنه ۱۲۵۹
۱۶۱	[۸] صورت مجلس مکالمات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز سهشنبه ۲۰ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹
.....	برابر سیام ماه تشرین ثانی
۱۶۴	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۷ ب [۹] سنه ۱۲۵۹
۱۷۰	[۹] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز سهشنبه ۲۷ ذیقعدة سنه ۱۲۵۹
.....	برابر با هفتم ماه کانون اول
۱۷۳	[۱۰] صورت مجلس مذاکرات با میرزا تقی خان، سفیر ایران، در روز سهشنبه ۴ ذیحجه سنه ۱۲۵۹
.....	برابر با چهاردهم ماه کانون اول
۱۸۱	[۱۱] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز پنجشنبه ۱۳ ذیحجه سنه ۱۲۵۹
.....	برابر با بیست و پنجم کانون اول
۱۸۷	[۱۲] صورت مجلس مکالمات با میرزا تقی خان، سفیر ایران، در روز چهارشنبه ۱۹ ذیحجه ۱۲۵۹
.....	برابر با بیست و نهم ماه کانون اول
۱۹۳	[۱۳] صورت مجلس مکالمه با میرزا تقی خان، سفیر ایران، در روز سهشنبه ۲۵ ذیحجه ۱۲۵۹ برابر
.....	با چهارم ماه کانون ثانی
۱۹۸	[۱۴] صورت مجلس مکالمات با سفیر ایران، میرزا تقی خان در روز سهشنبه ۳ محرم سنه ۱۲۶۰
.....	برابر با یازدهم ماه کانون ثانی
۲۰۶	صورت تحریرات ارسالی به نظارت مشارالیه در می [محرم] سنه ۱۲۶۰
۲۱۶	[۱۵] صورت مجلس مکالمات، با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز سهشنبه ۱۷ محرم سنه ۱۲۶۰
.....	برابر با بیست و پنجم ماه کانون ثانی
۲۱۷	صورت تحریرات تقدیمی به نظارت مشارالیه در ۲۵ می [محرم] سنه ۱۲۶۰
۲۲۹	صورت تحریرات ارسالی به نظارت مشارالیه در ۲۵ می [محرم] سنه ۱۲۶۰
۲۳۲	[۱۶] صورت مجلس مذاکرات با سفیر ایران، میرزا تقی خان، در روز چهارشنبه ۲۵ محرم سنه
.....	۱۲۶۰ برابر با دوم ماه شباط
۲۳۴	.....

- ۲۴۲..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در غرة ص [صفر] سنه ۱۲۶۰.....
- [۱۷] صورت مجلس مکالمات، با میرزا تقی خان، سفیر ایران، در روز چهارشنبه ۲ صفر ۱۲۶۰
- ۲۴۳..... برابر با نهم ماه شباط
- ۲۵۴..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۶ ص [صفر] سنه ۱۲۶۰.....
- [۱۸] صورت مجلس مکالمات با میرزا تقی خان، سفیر ایران، در [روز یکشنبه] ۱۲ صفر ۱۲۶۰
- ۲۵۶..... برابر با نوزدهم ماه شباط
- صورت مجلس مطالب ایرادشده خطاب به میرزا تقی خان، سفیر ایران، و مأمورین دولتین متوسطین
برای اثبات مجدد حقوق ثابتة سلطنت سنیه به عنوان خلاصه مجالس [مکالمات] [یکشنبه
- ۱۲ صفر ۱۲۶۰]..... ۲۶۲
- [پاسخ میرزا تقی خان]..... ۲۷۳
- مُدَّگَره عهدنامه‌ای که در آخرین مجلس مکالمات به طور غیررسمی به مأمورین متوسطین تقدیم
شد، و در ۱۵ صفر ۱۲۶۰ به نظارت جلیله امور خارجه ارسال گردید. (۱۱۴)..... ۲۷۴
- سواد عریضه تقدیمی به نظارت امور خارجه در ۱۵ صفر سنه ۱۲۶۰، شامل برخی اخطار و استیذان
در درج بعضی موارد در مُدَّگَره و مواد عهدیه..... ۲۸۰
- صورت تحریرات تقدیمی به مقام والای صدارت پناهی در ۲۱ ص [صفر] سنه ۱۲۶۰..... ۲۸۴
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت امور خارجه در ۲۱ ص [صفر] سنه ۱۲۶۰..... ۲۸۵
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت امور خارجه در ۱۴ رجب سنه ۱۲۶۰..... ۲۸۶
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۲۳ [ذیحجه] سنه ۱۲۶۰..... ۲۹۰
- صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۱۸ می [محرم] سنه ۱۲۶۱..... ۲۹۷
- صورت تحریرات دریافتی از نظارت جلیله امور خارجه در ۲۱ جمادی‌الثانی سنه ۱۲۶۱ درباره مواد
تسعه مربوط به عهدنامه که در لندن تنظیم شده و رسماً از سوی سفرای روس و انگلیس تقدیم
شده است..... ۳۰۱
- صورت مواد تسعه که درباره مواد عهدنامه در لندن تنظیم شده و رسماً به نظارت جلیله امور خارجه
تقدیم شده است..... ۳۰۲
- صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه به تاریخ ۷ رجب سنه ۱۲۶۱ درباره مواد
تسعه معاهده‌ای که در لندن تدوین شده و قرار است میان دولت علیّه و ایران به عنوان معاهده
تنظیم و امضا گردد، و صورتی از آن ابتدا به نظارت جلیله امور خارجه تقدیم شده و بعد به
صوب عاجزانه‌ام ارسال گردیده است..... ۳۰۴

۳۱۸.....	صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۷ رجب سنه ۱۲۶۱.....
	صورت تحریرات متحدالمال ارسالی به جناب سلیمان پاشا، رئیس مجلس والا و نظارت جلیله
۳۲۳.....	امور خارجه در ۲۷ رجب سنه ۱۲۶۱.....
	رخصت نامه حضرت ملوكانه برای عقد معاهده [جدید]، شامل مواد اساسی و صورت خط مبارک
۳۲۸.....	همایون مبنی بر صدور رخصت شاهانه [اواسط ربیع الاول ۱۲۶۲].....
	صورت امرنامه مقام والای صدارت عظمی درباره صورت تنظیم و عقد معاهده اساسی به تاریخ ۲۵
۳۲۹.....	ربیع الاول سنه ۱۲۶۲.....
	صورت مسوده سندی که به عنوان معاهده اساسی میان دولت علیّه و دولت ایران منعقد خواهد شد،
۳۳۱.....	به تاریخ ۲۵ ربیع الاول سنه ۱۲۶۲.....
	صورت مسوده تقریر رسمی که این بنده عاجز فرمان یافته تا پس از امضای معاهده اساسی به سفیر
۳۳۴.....	ایران، میرزا تقی خان، در ۲۵ ربیع الاول سنه ۱۲۶۲ اعطا نماید.....
۳۳۵.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۲ ر [ربیع الثانی] سنه ۱۲۶۲.....
۳۳۶.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۱۹ جمادی الاول سنه ۱۲۶۲.....
	صورت تحریرات ارسالی به مستشار نظارت خارجه، جناب عالی افندی، در ۲۷ جا [جمادی الاول]
۳۴۰.....	سنه ۱۲۶۲.....
۳۴۲.....	صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی مشارالیه، در ۲۷ جا [جمادی الاول] سنه ۱۲۶۲.....
۳۴۶.....	صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی مشارالیه در ۱۹ [جمادی الثانی] سنه ۱۲۶۲.....
۳۴۷.....	صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی مشارالیه در ۲۶ [جمادی الثانی] سنه ۱۲۶۲.....
۳۴۹.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۴ رجب سنه ۱۲۶۲.....
۳۵۲.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله خارجه در غره س [ش/شعبان] سنه ۱۲۶۲.....
	صورت امرنامه سامی درباره تعدیل و تغییر برخی مواد معاهده اساسی به تاریخ ۱۳ شعبان سنه
۳۶۱.....	۱۲۶۲.....
۳۶۳.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت امور خارجه در ۱۵ س [ش/شعبان] سنه ۱۲۶۲.....
	صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افندی، مستشار نظارت امور خارجه، در ۱۵ س [ش/
۳۶۵.....	شعبان] سنه ۱۲۶۲.....
۳۶۶.....	صورت تحریرات ارسالی به نظارت جلیله امور خارجه در ۲۱ س [ش/شعبان] سنه ۱۲۶۲.....
۳۶۹.....	صورت تحریرات تقدیمی به نظارت خارجه در ۲۹ س [ش/شعبان] ۱۲۶۲.....
	تسبیب مواد معاهده اساسی در مجلس خاص وکلا بنا به ضرورت، و متن برخی مواد تعدیل و
۳۷۱.....	تغییر یافته به موجب اراده (فرمان) سنیه جناب ملوكانه که شرف صدور یافته است.....

- ۳۷۲..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۱۲ شوال سنه ۱۲۶۲.....
- ۳۷۷..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت مشا‌الیه در ۱۴ ل [شوال] سنه ۱۲۶۲.....
- ۳۷۷..... صورت تحریرات تقدیمی به نظارت جلیله امور خارجه در ۱۹ شوال سنه ۱۲۶۲.....
- ..... صورت تحریرات ارسالی به جناب عالی افتدی، مستشار نظارت امور خارجه در ۲۱ ل [شوال] سنه ۱۲۶۲ [۱].....
- ۳۸۰..... صورت تحریرات دریافتی از نظارت جلیله امور خارجه درباره تمهیر، امضا و مبادله معاهده اساسی، مطابق با مسوده ارسالی در ۶ جمادی‌الثانی سنه ۱۲۶۳.....
- ۳۸۲..... صورت معاهده اساسی که با مُرخَّص ایران، میرزا تقی‌خان، در روز دوشنبه ۱۵ جمادی‌الثانی سنه ۱۲۶۳ برابر با نوزدهم مایس تمهیر، امضا و مبادله شده است.....
- ۳۸۶..... تاریخ (ماده‌تاریخ).....
- ۳۸۹.....

پیوست‌ها

- ۳۹۳..... پیوست ۱: مکاتبات وزیر مختار انگلیس در اسلامبول با وزیر امور خارجه، لرد پالمرستون.....
- ۴۱۹..... پیوست ۲: شخصیت‌های درگیر در مذاکرات ایران و عثمانی در ارزنة الروم.....
- ۴۳۰..... پیوست ۳: گزیده تصاویر نسخه خطی سفارت‌نامه و نقشه‌های تاریخی.....
- ۴۴۵..... پیوست ۴: عهدنامه ذهاب.....

نمایه‌ها

- ۴۴۹..... اشخاص.....
- ۴۵۵..... جای‌ها.....
- ۴۶۱..... عشایر، طوایف و قبایل.....
- ۴۶۳..... کتاب‌ها.....

مقدمه

از عهدنامه اول تا دوم ارزنة الروم

عهدنامه اول ارزنة الروم در ۱۹ ذیقعدة ۱۲۳۸ منعقد شد. دو دولت متعهد شدند بعد از این، شمشیر خصومت غلاف کنند و از هرگونه اقدامی که منجر به کدورت گردد یا برخلاف دوستی و یگانگی باشد، پرهیزند. مواد و مفاد عهدنامه تا پایان سلطنت فتحعلی شاه (۱۲۵۰ق) کمابیش رعایت شد. از آغاز سلطنت محمدشاه تا سال ۱۲۵۸ق به تدریج وقایعی روی داد که زمینه تیرگی روابط دو دولت را فراهم کرد. یکی از برادران شاه، به منطقه بایزید تاخت و چندین ده را چپاول کرد؛^۱ قافله‌ای از تجار ایرانی در خاک عثمانی غارت شد و اموالشان به یغما رفت (۱۲۵۰ق)؛ خان محمود، از رؤسای کُرد عثمانی، حدود وان، قطور و خوی را مورد تاخت و تاز قرار داد و اموال جمعی دیگر از تجار ایرانی به غارت رفت (۱۲۵۱ق)؛ به فرمان میر (والی) رواندوز، اطراف ازومیه تاراج شد؛ علیرضاپاشا، حاکم بغداد، درست زمانی که محمدشاه درگیر محاصره هرات بود،^۲ به محقره هجوم برد و مردم را قتل عام و شهر را غارت کرد (۱۲۵۳ق)؛^۳ سه تن از شاهزادگان

۱. واتسن (۱۳۴۰)، ۲۲۷؛ اقبال (۱۳۸۵)، ۳۰.

۲. درباره محاصره هرات نک: نصیری مقدم (۱۳۷۴)؛ ظهیرنژاد ارشادی (۱۳۸۱)؛ واتسن (۱۳۴۰)؛ میرزا صالح (۱۳۶۵)، ۳۵۸/۱-۳۶۱. درباره ارتباط محاصره هرات با حمله علیرضاپاشا به محقره نک: نامه میرزا آقاسی در اصل مکاتبات، ش ۱۸، برگ ۸۹۵.

۳. گزارش مبسوط وقایع در اسناد و تاریخ‌های دوره قاجار آمده است. نک: نصیری (۱۳۶۸)، ۱۵۶/۲، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸؛ گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی (۱۳۶۹)، ۲۱۸/۱، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۲، ۳۰۱، ۳۰۳-۳۰۹؛ ۱۹۳؛ تیموری (۱۳۸۴)، ۳۸۹/۱-۳۹۰؛ رساله تحقیقات سرحدیه، خطی، مجلس، ش ۲۷۷۵، ۲-۳.

محبوس در زندان اردبیل گریختند و از خاک روسیه به اسلامبول پناه بردند (۱۲۵۴ق).^۱

در بین این رویدادها، واقعه محقره بیش از همه، دولت ایران را متوجه دشمنی دولت عثمانی کرد. وزیر دول خارجه در نامه به سفیر ایران در اسلامبول، میرزا جعفرخان مشیرالدوله، از او خواست با رجال آن دولت گفتگو کند تا آنها «به‌زودی در تدارک رفع این غائله برآمده، جسارت پاشای مزبور را معذرت خواهند و درصدد تلافی خسارت باشند». همچنین «ساعی و جاهد باشد که یک نفر از معتمدین آن دولت را با صاحب‌منصبی از خود روانه محل مزبور ساخته، بعد از تخمین و تشخیص درصدد تلافی خسارت باشند و علیرضاپاشا را که مهیج این مفسدت است به معرض سیاست و بازخواست درآورند».^۲

میرزا جعفرخان با تقدیم شکایت‌نامه شدید دولت ایران، خواهان ترضیه و خسارت شد. وی بعضی «سفرای دولت متحابه را با خود شریک ساخته دو سه مجلس با وزیر دول خارجه و یک مجلس با صدراعظم [عثمانی] در این باب گفتگو و حقیقت دولت علیه را در ادعای خسارت و ترضیه مذکوره به اثبات رساند».^۳ تلاش‌های مشیرالدوله مؤثر واقع شد، سلطان عثمانی در اواخر محرم ۱۲۵۴ با ارسال فرمانی به علیرضاپاشا، والی بغداد، ضمن دستور به بررسی و ارسال گزارش درباره واقعه محقره، به صراحت بر تعلق محقره به ایران تأکید کرد.^۴ سلطان عثمانی چند ماه بعد از صدور فرمان مزبور، درگذشت (۱۲۵۵)^۵ و کمی بعد، قوای عثمانی از ابراهیم‌پاشا شکست خورد.^۶ میرزا جعفرخان فرصت را مغتنم شمرد و به بهانه احضار، راهی ایران شد و گزارش مبسوطی از وضعیت عثمانی در اختیار حاجی میرزا آقاسی گذاشت. بعد از آمدن سفیر ایران به طهران، دولت عثمانی با اعزام صارم افندی به سفارت ایران، درصدد ترضیه و جبران

۱. درباره شاهزادگان فراری نک: نصیری (۱۳۶۸)، ۱۵۷/۲-۱۵۸، ۱۶۰-۱۶۱، ۱۶۸، ۱۷۰-۱۷۱، ۱۷۳-۱۷۵، ۲۰۹، ۲۱۷.

۲، ۲۱۹؛ گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۵۴/۱؛ تیموری، ۱۰۴۳/۲-۱۰۴۴.

۲. گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۳۰۲/۱-۳۰۳. ۳. رساله تحقیقات سرحدی، خطی، ۳-۴.

۴. نک: نصیری، ۱۶۶/۲-۱۶۷. ۵. گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۲۲/۱.

۶. محمود دوم که با مشکلات نظامی و مالی بسیار-به‌ویژه پیشروی پیروزمندانه نیروهای تحت فرماندهی ابراهیم‌پاشا، پسر محمدعلی‌پاشا والی شورش مصر به سوی استانبول در ۱۸ ربیع‌الثانی ۱۲۵۵-روبرو بود، چند روز بعد از رسیدن خبر شکست نیروهایش از ابراهیم‌پاشا، در نزیب درگذشت و عبدالمجید، فرزند شانزده‌ساله او، به سلطنت رسید. برای آگاهی بیشتر نک: رئیس‌نیا، مدخل «تظییمات» دانشنامه جهان اسلام، ج ۱.

خسارت برآمد. وی در محرم ۱۲۵۶ در اصفهان با میرزا آقاسی دیدار کرد.^۱ به نوشته میرزا جعفرخان، سفیر عثمانی به موجب دستخط سلطان جدید، عبدالمجید، مُرَخَّص بود تا خسارت و قتل و غارت محقره را تا سیصد هزار تومان جبران کند، اما اغراق‌گویی میرزا آقاسی باعث رنجیدگی و قهر صارم افندی و تضییع حقوق دولت ایران گردید.^۲

مورخان دوره قاجار، دیدار حاجی با صارم افندی را به صورت دیگر روایت کرده‌اند. میرزا احمد وقایع‌نگار شیرازی می‌نویسد: «عثمانی‌ها ایلچی فرستادند که غرامت بدهند، حاجی گفت: «جواب، تُوپست و بغداد را می‌گیرم.»^۳ سپهر می‌نویسد: «حاجی میرزا آقاسی دل بر آن نهاد که در ازای محقره شهر بغداد را مفتوح سازد و به مکافات عمل روم پردازد.»^۴ هر سه روایت، نادرست است. از مضمون نامه محمدشاه به سلطان جدید عثمانی که صارم افندی با خود به اسلامبول برد، و نیز نامه‌های میرزا آقاسی به صارم افندی پیداست که دولت ایران، دست‌کم تا اواخر ۱۲۵۶ تلاش داشته تا مسئله محقره و دیگر اختلاف‌ها به صورت مسالمت‌آمیز حل و فصل شود.^۵ بجر آن، نایب‌الوزاره^۶ در نامه‌ای به صارم افندی، بعد از مقدمه کوتاه درباره روابط دو دولت از عهدنامه اول ارزنة الروم به بعد، تک تک دعاوی و مطالبات دولت ایران از عثمانی را به تفصیل در چهارده بند بیان کرده و در پایان تصریح کرده است: «ان شاء الله به حُسن همت و حُسن کفایت آن جناب، امیدوارم که مطالب مفصله صورت انجام گرفته به هیچ وجه من الوجوه غایله [ای] فیما بین دولتین علیتین نباشد. توقع از آن جناب، آن است که همگی مطالب دولت علیه را به نظر دقت و انصاف خالی از اغراض ملاحظه کرده جوابی صریح به زودی قلمی دارند که بحمد الله الرحمن همت آن جناب به رفع این غوایل صرفه شده مخادنت و اتحاد دولتین بهیتین روز به روز بیشتر از پیش تر استحکام و قوام گیرد.»^۷

۱. نصیری، ۱۸۰/۲. ۲. رساله تحقیقات سرحدیه، خطی، ۵.

۳. میرزا محمدخان بهادر، یک شخص مهم (یا میرزا تقی‌خان اتابک)، ارغمان، ۱۵، ش ۳، ص ۲۱۰. (نویسنده مقاله می‌گوید: نسخه خطی «تاریخ قاجاریه» وقایع‌نگار را در اختیار داشته است.)

۴. نک: اعتضادالسلطنه (۱۳۷۰)، ۵۱۳. ۵. نصیری، ۱۷۶/۲-۱۸۱.

۶. میرزا محمدعلی‌خان شیرازی برادر زاده حاجی میرزا ابوالحسن خان ایلچی به عنوان نایب اول وزارت دول خارجه در زیر دست او کار می‌کرد. نک: اقبال (۱۳۸۵)، ۲۳۰.

۷. نایب‌الوزاره به صارم افندی، ربیع‌الاول ۱۲۵۶، کتابچه سواد مکاتبات، شماره ۴. برای متن کامل نامه نک: فصل نخست کتاب سفارت‌نامه ارزنة الروم.

صارم افندی با نامه‌ای از محمدشاه خطاب به سلطان جدید عثمانی به اسلامبول بازگشت (۱۲۵۶).^۱ از مضمون نامه پیداست که شاه از سفارت وی رضایت داشته، به وعده‌های او دل بسته و خواهان اتحاد دولتین شده بود. می‌نویسد: «سفیر صافی ضمیر مشارالیه نیز آداب رسوم سفارت بر وجهی بلیغ کرد و عقده ابلاغ ودایع را به انگشت تقریرات لازمه گشود، کمال آگاهی او در آداب سفارت مشهود رأی مهر شهود افتاد و ما را به حُسن کفایت او در مُهمّات مرجوعه او و ثوقی تمام حاصل آمد.»^۲ صارم افندی با دادن وعده‌هایی به اسلامبول بازگشت، اما هیچ اقدامی برای جلب رضایت ایران انجام نداد.^۳ میرزا آقاسی در نامه گلابیه‌آمیزی خطاب به او نوشت:

اما "تو، قاصد ار نفرستی و نامه^۴ تنویسی/ ازین طرف که منم راه کاروان باز است".^۵ درین وقت که چاپار روانه آن صوب می‌نمود به اقتضای رسوم مصافات و موالات به تحریر این صحیفه الشوق پرداخت و ضمناً بر رأی اصابت‌پیرا منکشف می‌دارد که در باب مطالب این دولت علیه که آن جناب دوست مشفق از راه دولتخواهی دولتین علیّین متعهد انجام و اتمام آنها شده بودند، و در زمان حضور قرار دادند که به محض وصول به دارالخلافه اسلامبول، از رجال آن دولت علیه جواب حاصل نماید، از مکارم اخلاق و سجّیت فطرت و خیرخواهی آن جناب شک نیست که به عهد خود وفا کنند و مصحوب همین چاپار جواب مقرون به صواب ارسال دارند.^۶

میرزا آقاسی در نامه دیگر، ضمن یادآوری وعده‌های صارم افندی، به اعزام سفیری به نام خدادادخان اشاره می‌کند و سپس از عزم خود برای رفع کدورت‌ها بدون توسل به جنگ و جدال سخن می‌گوید: در دارالسلطنه اصفهان در حضور [و] غیاب وزیرمختار دولت روسیه «به کرات تفصیلاً و اجمالاً گفتگوها شد و همه حاضرین و آن جناب اذعان بر حقیقت دعاوی اولیای دولت

۱. میرزا جعفرخان مشیرالدوله نیز در رجب ۱۲۵۶ راهی استانبول شد، میرزا محبعلی خان به عنوان منشیگری سفارت، همراه او بود. نک: مجموعه رسائل و لوايح...، ۷۸.

۲. محمدشاه به سلطان عبدالمجیدخان، نصیری، ۱۷۶/۲.

۳. راضی چوپیکر که درباره سفارت صارم افندی تحقیق مفصلی انجام داده، می‌نویسد: صارم افندی در طول مدت اقامت خود در تبریز، تهران و اصفهان به خوبی اوضاع داخلی ایران را رصد کرد و متوجه نابسامانی وضعیت ایران شد، و بعد از بازگشت، گزارش دقیق و مبسوطی از اوضاع ایران به بابه‌الی ارائه داد. به احتمال قوی دربار عثمانی بعد از دریافت گزارش سفیر خود به این نتیجه رسید که می‌تواند وعده‌های داده شده را نادیده انگارد. چوپیکر به نقل از گونای (Güney, 2005)، ۹۸-۹۷، و نیز Aykun (1999). دو نامه گلابیه‌آمیز میرزا آقاسی به صارم افندی نشان‌دهنده سرخوردگی و ناامیدی او از

عملی شدن وعده‌های فرستاده عثمانی است نک: نصیری، ۱۷۸/۲-۱۸۱.

۴. اصل: + ار. ۵. یتی از قاسمی کازرونی است. ۶. نصیری، ۱۷۸/۲.

علیه ایران نمودند و البته تا حال آن جناب جلالت نصاب همه مراتب را به اولیای دولت علیه روم تحریراً و تقریراً اعلام و آنها داشته و متعاقب و مترادف چاپارها آمده و رسیده و جواب برده، پس چرا انجام مطلب به تعویق و تأخیر افتاده، بالمره قطع قیل و گفتگوها نگشته» است. در ادامه می‌نویسد:

قریب به چهار سال به هر قسم و هر طور بود از جانب امنای دولت علیه ایران صبر و اضطبار به عمل آمده از آن طرف از جانب اولیای دولت علیه روم به اهمال و امهال گذشته، بلکه با وجود تشریف داشتن آن جناب درایت نصاب در این ولا، حرکت چندی از سرحداران دولت علیه روم به ظهور نرسیده که جز اظهار عداوت و کینه و نقض عهود مؤثقه، و دوستی دیرینه مشاهده نیامده، به علت وجهت آن بر عقلای نزدیک و دور، من جمیع الجهات مخفی و مستور می‌باشد.

میرزا آقاسی در ادامه نامه، ضمن اشاره به اعزام خدادادخان که به مسائل سرحدات طرفین آگاهی کامل داشت، موضع مسالمت‌آمیز دولت ایران را به صراحت بیان می‌کند و خواهان مشخص شدن موضع دولت عثمانی می‌شود:

دوستدار به هیچ وجه، به هیچ غایله راضی نیست [...] خود انصاف بدهید که در کدام دولت متحمل این گونه فضایح و تعدیات که سرحداران دولت علیه روم بر سر ضعف و فقرای دولت علیه ایران آورده‌اند، می‌شوند و قبول می‌نمایند. انصافاً در مقام درایت تحمل چهار سال بسیار است و اغماض از این قبیل فضایح موجب تنگ و عار، نقض عهود مؤثقه لایق شأن سلاطین ذوی‌الاعتدال نیست [...] خیال نفرمایید که این امور جزئی است و به امهال می‌گذرد، نه چنین است، «حدیثی بود مایه کارزار»، البته این دفعه جواب شافی به عالیجاه خدادادخان حالی نمایند که یکی از امرین را اختیار فرمودند، یا رد خسارت‌ها و نظم سرحدات و سرحدنشینان دولت علیه روم که من بعد باعث ازدیاد محبت و اتحاد بین الدولتین باشد، یا العیاذ بالله تعالی عدم اعتنا به این مقالات....^۱

هشدار میرزا آقاسی به صارم افندی مؤثر واقع نشد. وی در نامه مفصل خود به صدراعظم عثمانی نقض عهد مکرر آن دولت را برشمرد.^۲ به جز آن، وزیر دول خارجه، وزرای مختار روس و انگلیس را در جریان نقض عهد مکرر عثمانی گذاشت. شیل در پاسخ، رئوس شکایات دو دولت از یکدیگر را برشمرد و نوشت: «دوستدار اراده بحث که آیا حق به کدام طرف است ندارد، ولی این فقرات را در میان آورد که معلوم شود که هر دو دولت از یکدیگر شاکی‌اند و پرظاهر است که از برای هیچ کدام رسم تلافی نمودن منفعتی ندارد.» وی در ادامه، پیشنهاد کرد: دولت

۱. میرزا آقاسی به صارم افندی، ۱۴ جمادی الاول ۱۲۵۶، کتابچه سواد مکاتبات، ش ۴؛ و نیز نصیری، ۱۸۰/۲-۱۸۱.

۲. میرزا آقاسی به صدراعظم عثمانی، ۲۰ محرم ۱۲۵۷، گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۲۶۵/۱-۲۷۱.

ایران کسی را به زودی روانه اسلامبول کند و شکایات خود را با رجال دولت عثمانی در میان بگذارد، اگر از این راه، شکایات ایران حل نشد «بر جمیع دولت‌های عالم معلوم خواهد شد که دولت علیّه ایران می‌خواست که به طریق ملایمت و مدارا و اصلاح، این امر را بگذرانند.»^۱

پیشنهاد وزیرمختار انگلیس امر تازه‌ای نبود، دولت ایران بارها اقدام به اعزام سفیر و ارسال نامه‌های متعدد کرده بود. این قبیل اقدامات، نتیجه‌ای در پی نداشت. وقایع دیگری در سال ۱۲۵۸ رخ داد که موجب تیره‌تر شدن روابط شد: گردان عثمانی به سرکردگی قره محمود، بار دیگر به ارومیه تاختند و چندین روستا را با خاک یکسان کردند (۱۲۵۸). گردان، ولایت سنه (سنندج) را به محاصره گرفتند تا به قلمرو عثمانی در آورند؛^۲ طایفه زیلان توسط رئیس طایفه، حسین خان، کوچیده و به خاک عثمانی برده شد. سرحداران عثمانی برخلاف عهدنامه منعقدۀ میان دو کشور، آنها را راه دادند.^۳ محمودپاشا، والی سلیمانی، برکنار و به دربار ایران پناه جست، محمدشاه طی نامه‌ای به سلطان عثمانی خواهان بازگشت او به حکومت شد، این درخواست اجابت نشد. حاکم کردستان (سنندج)، رضاقلی خان، با حمله به سلیمانیه درصدد نصب محمودپاشا برآمد.^۴ عبداللّه پاشا با سپاه خود به مقاومت برخاست، نبرد بالا گرفت، محمدشاه به بسیج سپاه فرمان داد، تجّار ایرانی مقیم عثمانی فراخوانده شدند،^۵ سپاه ایران در مناطق سرحدی آماده شد. نخست، در بندر بوشهر برای حمله به بصره و سپس در مرزهای آذربایجان. بهمن میرزا، والی آذربایجان، ده هزار نفری تدارک دید و در خوی اردو زد. در آن سوی مرز، سپاه عثمانی برای مقابله بسیج شد. صارم افندی نیز که به مقام نظارت خارجه عثمانی رسیده بود، در بایزید مستقر شد.^۶ کار دو دولت به جای باریک کشید، مقدمات جنگ فراهم شد. وزرای مختار روس و انگلیس که جنگ را راه چاره نمی‌دانستند و خواهان حل و فصل اختلافات دو دولت از راه مذاکره بودند، ورود

۱. شیل به وزیر دول خارجه، ۴ جمادی‌الاول ۱۲۵۸، گزیده اسناد سیاسی ایران ....، ۵۴۶/۱-۵۴۹، اسنادی از روند انعقاد....، ۳-۶.

۲. ناطق (۱۳۶۸)، ۱۴۸.

۳. نک: نصیری، ۱۸۲/۲ و ۱۸۹. در عهدنامه اول ارزنة الروم تکلیف این قبیل طوایف مشخص شده بود.

۴. نک: نصیری، ۱۸۴/۲-۱۸۶، واتسن، ۲۲۶. عبداللّه‌یک، متصرف سلیمانیه، در نامه ۵ جمادی‌الثانی ۱۲۵۸ حمله به سلیمانیه را به تفصیل گزارش کرده است. نصیری، همان.

۵. همان، ۱۹۱/۲.

۶. همان، ۱۴۸.

کردند. شیل و دوگامل (دوحامل) در دو نامه جداگانه به والی ارضروم، خلیل کامل پاشا، در ۲۴ رمضان ۱۲۵۸ درخواست کردند «عساکر دولتین علیتین روم و ایران از سرحدات برخاسته از این طرف به دارالسلطنه تبریز و از آن طرف به مدینه ارزنة الروم معاونت نمایند.»^۱ وزرای مختار در نامه‌های دیگر، با پیشنهاد تشکیل انجمنی برای آغاز گفتگو بین نمایندگان دو دولت، زمینه برگزاری کنفرانس ارزنة الروم را فراهم کردند.^۲

کنفرانس ارزنة الروم

به پیشنهاد وزرای مختار روس و انگلیس، مقرر شد نمایندگان ایران و عثمانی و دو دولت واسطه در شهر ارضروم حضور یابند. میرزا جعفرخان مشیرالدوله به عنوان نماینده ایران انتخاب شد، اما به دلیل «ناخوشی و انکسار مزاج» ناخواسته از این مأموریت بازماند.^۳ به جای او، میرزا تقی‌خان وزیر نظام که منصب سرتیپی و مقام وزارت آذربایجان را در امور کشوری و لشکری داشت، انتخاب شد.^۴ برخی انتخاب او را به حسادت میرزا آقاسی نسبت داده و گفته‌اند هدف دور کردن او از ایران بود.^۵ حسادت حاجی به کنار، فرستاده ایران به این مأموریت مهم، به تعبیر نادر میرزا باید «فرستاده‌ای بزرگ» می‌بود، با توجه به شخصیت و سوابق میرزا تقی‌خان، او واجد چنین ویژگی بود. در متن فرمان شاه که در حکم اختیاری نامه میرزا تقی‌خان بود، به اجمال از کمالات او سخن رفته است.^۶ میرزا تقی‌خان به همراه دویست نفر از صاحب‌منصبان به سفارت ارزنة الروم رهسپار شد.^۷ پس از مدتی، جمعی از آنها به تبریز بازگشتند و در حدود سی نفر همراه او ماندند. برخی از افراد سرشناس در سفارت میرزا تقی‌خان، این کسان بودند: میرزا احمدخان وقایع‌نگار شیرازی، میرزا محمدحسین فراهانی، چراغعلی‌خان زنگنه، ژان داود مسیحی (موسی/موسیو جان).^۸

۱. نصیری، ۱۹۹/۲-۲۰۱.

۲. میرزا محبعلی‌خان از کنفرانس مزبور با تعبیر «مجلس قومسیون» و «قومسیون مختلط» یاد می‌کند. نک: مجموعه رسائل و لواایح...، ۷۸.

۳. رساله تحقیقات سرحدیه، خطی، ۶؛ اقبال (۱۳۸۵)، ۳۷.

۵. نادر میرزا (۱۳۶۰)، ۵۰-۵۱، و جهانگیر میرزا (۱۳۸۴)، ۲۸۰-۲۸۱.

۶. برای متن فرمان نک: ص ۵۲.

۷. اعتمادالسلطنه (۱۳۶۷)، ۹۴۰/۱.

۸. آدمیت، همان، ۷۲. متأسفانه در هیچ‌یک از اسناد موجود، به اسامی افراد همراه میرزا تقی‌خان اشاره نشده است. در صورت مجالس هجده‌گانه تنها به اسامی این چند نفر اشاره شده است.

از طرف عثمانی، نوری افندی به عنوان نماینده انتخاب و راهی ارضروم شد، ولی یک ماه بعد از ورود به این شهر، در ۲۹ محرم ۱۲۵۹ درگذشت.^۱ به جای او سید محمد سعدالله انوری افندی که از «اعظام رجال دولت علیه و اعضای مجلس والای احکام عدلیه» بود، انتخاب شد. او پیش از حرکت از اسلامبول به حضور سلطان عبدالمجید رسید و بعد از دریافت فرمان همایون، راهی مأموریت شد و در اوایل ربیع‌الثانی وارد ارضروم گردید. آیکون این افراد را جزو همراهان نوری افندی که به طور حتم بعد از او جزو هیئت نمایندگی انوری افندی درآمدند، نام برده است: بکیرپاشا، کامل افندی (سرکاتب)، رشدی‌پاشا (ترجمان)، زعیم‌آغا (کتبخدا).^۲ انوری افندی در سفارت‌نامه ایران، به اعضای هیئت همراه خود اشاره نکرده است، اما در نامه‌ای که یک روز بعد از مجلس اول مذاکرات به نظارت جلیله خارجه نوشته، درخواست کرده است: «یکی دو نفر از اشخاص مطلع و خبره که از احوال سابقه و لاحقه مناطق متنازع‌فیه نظیر سنجاق ذهاب و بندر محقره آگاهی داشته باشند، به ارضروم اعزام گردد.»^۳

از طرف دولت انگلیس، کلنل ویلیامز^۴ به عنوان رئیس هیئت نمایندگی انتخاب شد. همراهان او عبارت بودند از: ربرت کرزن^۵ از اقوام نزدیک لرد کرزن معروف، عضو سفارت انگلیس و منشی مخصوص کانینگ، سفیر انگلیس در اسلامبول،^۶ که بعدها لرد «زاوچ» شد.^۷ ردهاوس^۸ دانشمند ترک‌شناس، منشی و مترجم فارسی و ترکی، دکتر جوزف دیکسون^۹ طبیب که مدت چهل سال از ۱۲۶۵ تا ۱۳۰۵ طبیب سفارت انگلیس در تهران بود تا مرد. فرانت^{۱۰} از زمانی که در ۱۲۴۸/۱۸۳۳ همراه با هیئت نظامی به ایران آمده بود، در ایران می‌زیست.^{۱۱} از طرف دولت روسیه، کلنل دینز^{۱۲} به عنوان رئیس هیئت نمایندگی انتخاب شد. همراهان او پرسیاکف،^{۱۳} منشی و موخین^{۱۴} مترجم بود.^{۱۵}

1. Aykun (1995), 72.

2. Ibid, 76.

۳. سفارت‌نامه ایران، نامه ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹.

۴. درباره زندگی و اقدامات ویلیامز نک: پیوست.

5. R. Curzon.

۶. درباره دوران سفارت استرقتورد کانینگ در اسلامبول نک: پیوست.

۷. او نویسنده کتابی به نام ارمنستان: یک سال در ارزنة الروم و مرزهای روسیه و عثمانی و ایران و دیدارهایی از صومعه‌های خاور است. نک: همان، ۲۷۸ و آدمیت، ۷۳، ادموندز (۱۳۸۲)، ۱۴۰.

8. J. Redhouse.

9. J. Dickson.

10. F. Farrant.

۱۱. رایت، همان، ۲۷۸. ۱۲. نام او (Dainese) در اسناد فارسی و ترکی به صورت دنیس، دانیز و دنیز آمده است.

13. Proseuriakof.

14. Moukine.

۱۵. درباره این افراد نک: پیوست ۲.

سفارت انگلیس در نامه ۱۳ ذیحجه ۱۲۵۸ به وزارت امور خارجه ایران، حدود اختیارات نمایندگان روس و انگلیس را مشخص کرد:

لوازم مأموریت وکلای مخصوصی که از دربار لندن و پتربورگ تعیین شده‌اند، این است که حضور آنها در مجلس گفتگو آنچه از برای پیشرفت امور ضرور است، به ظهور رسانیده [و] هنگام ضرورت، اقدام در نصایح عاقلانه مختصه نمایند که مواد مشکله را رفع و بنیان دوستی را مشید و مهتد کنند. در تعیین کردن کسی که وکالتاً از دولت انگلیس مأمور به ارزنة الروم شود، ملاحظه بسیار نمود که به اوصاف ملایمت و بینش که طرف گیری نداشته موصوف باشد.^۱

در ادامه، هدف روسیه و انگلیس را «خوشی ایران و آرامش مشرق» دانست.^۲ به سنجش زاستی این ادعا می‌رسیم.

وضع حقوقی نمایندگان روس و انگلیس موضوع مهمی است که آدمیت به ابعاد آن پرداخته است:

آنان نماینده «مختار» نبودند، یعنی طرف مذاکره و امضاکننده عهدنامه به شمار نمی‌رفتند. عنوان «کمیسر» را داشتند که به فارسی «مأمور واسطه» می‌گفتند، به عبارت دیگر، از نظر حقوق بین‌الملل عمومی، مسئولیتی به عهده آنان نبود، بلکه با به کار بردن «مساعی جمیله» و «میانجیگری»، در تسویه اختلاف ایران و عثمانی کوشش داشتند - و اصطلاح «حسن توسط» هر دو مفهوم مزبور را می‌رساند. ظاهراً این مفاهیم در ذهن صدراعظم ایران خلط شده و در نامه‌هایش در مورد مأموران روس و انگلیس، عنوان «نمایندگان مختار» استعمال کرده بود. ازاین‌رو، «بوتیف»، سفیر روسیه در عثمانی، به کنت «میدم»، وزیر مختار آن دولت در تهران می‌نویسد: «مأموران روس و انگلیس در کنفرانس حائز مقام و سمت نمایندگان مختار ایران و عثمانی نیستند. آنان هیچ مقامی در کنفرانس ندارند، جز اینکه با حسن توسط و نظر مشورتی خود کمک مفیدی به تسهیل جریان مذاکره دو دولت نمایند و لازم است این اشتباه را دولت ایران رفع نماید که سوءتفاهمی از لحاظ مقام و مسئولیت مأموران کشورهای واسطه پیش نیاید».^۳

نمایندگان چهار دولت، مکاتبات، گزارش‌ها و صورت مجالس کنفرانس را ثبت و ضبط کرده‌اند. به جز آن، کنسول فرانسه^۴ در ارضروم نیز از طریق مخبرانی که داشت، اخبار کنفرانس را

۱. گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ۴۵۱-۴۵۰/۱، اسنادی از روند انعقاد...، ۱۲-۱۳. همان.

۳. آدمیت، همان، ۷۲.

۴. تقریباً همزمان با فراهم شدن مقدمات کنفرانس ارضروم، قونسولگری فرانسه در ارضروم در ژانویه ۱۸۴۳/ ذیقعدة ۱۲۵۹ در آن شهر گشایش یافت، و قونسول فرانسه راهی این شهر شد. دولت انگلیس با اعزام نماینده از سوی فرانسه به کنفرانس مخالفت کرد. نک: ناطق (۱۳۶۸)، ۱۲۰ و ۱۵۳.

به صورت مرتب به دست می‌آورد و به وزیر مختار فرانسه در اسلامبول گزارش می‌کرد.^۱ علاوه بر گزارش‌های نمایندگان فوق، انبوهی از اسناد و مکاتبات میان لندن و پطرزبورگ، طهران و اسلامبول و اضروم و اسلامبول موجود است که بخش مهمی از آنها در جلد اول مجموعه دوازده‌جلدی «مرزهای ایران و عراق» منتشر شده است.^۲ در این اثر، اسناد و مکاتبات نمایندگان انگلیس در تهران، لندن، اضروم و اسلامبول - از روند برگزاری کنفرانس در طول چهار سال - به دقت ثبت و ضبط شده است.

از گزارش‌های دینز اطلاعاتی نداریم. گزارش‌های نمایندگان ایران و عثمانی در دست است. انوری افندی در پایان کنفرانس، مجموعه مکاتبات و صورت مجالس را در کتابی با عنوان سفارت‌نامه ایران تدوین و در اختیار بابعالی قرار داده است. این اثر، هنوز در ترکیه منتشر نشده^۳ و در ایران کاملاً ناشناخته است. ریاحی در کتاب سفارت‌نامه‌های ایران هیچ اشاره‌ای به آن نکرده است.^۴

و اما نامه‌ها، گزارش‌ها و صورت مجالس میرزا تقی‌خان از کنفرانس ارزنة الروم، اگرچه به صورت یکجا تدوین نشده است، ولی بیشتر اسناد مربوط به چهار سال مأموریت او در بایگانی وزارت امور خارجه موجود است. نخستین بار آدمیت به بخشی از این اسناد دست یافت و در بحث مربوط به «کنفرانس ارزنة الروم» از آن استفاده کرد.^۵ چهل و شش سال بعد از انتشار کتاب امیرکبیر و ایران، تعدادی از صورت مجالس ارسالی میرزا تقی‌خان منتشر شد.^۶ چند سال بعد، بخش دیگری از اسناد میرزا تقی‌خان در کنفرانس ارزنة الروم به چاپ رسید.^۷

۱. آدمیت در بررسی مبسوط خود هیچ اشاره‌ای به وجود گزارش‌های قونسول فرانسه از کنفرانس اضروم نکرده است. هما ناطق برای اولین بار، بر اساس گزارش‌های فوق به اختصار به این موضوع پرداخته است. نک: ناطق، ۱۵۳.

2. Schofield, Richard (ed.) (1989).

۳. آکدمیر (۲۰۰۷) نسخه خطی این اثر را به عنوان پایان‌نامه ارشد به خط لاتین بازنویسی کرده است.

۴. نک: ریاحی (۱۳۶۸)، سفارت‌نامه‌های ایران.

۵. نک: آدمیت، همان، بخش پنجم، کنفرانس ارزنة الروم. آدمیت هنگام بررسی خود، به همه صورت مجالس میرزا تقی‌خان در وزارت امور خارجه دست نیافت. از هجده صورت مجلس، مجلس اول، چهارم و دهم را دیده و برای بقیه، به صورت مجالس ارسالی ویلیامز به کانینگ (اسناد انگلیس) ارجاع داده است.

۶. نک: گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی، ج ۱، فصل پنجم.

۷. نک: اسنادی از روند انعقاد عهدنامه اول ارزنة الروم.

نسخه خطی سفارت‌نامه ایران

می‌دانیم که متن مذاکرات مجالس کنفرانس از سوی نمایندگان چهار دولت ثبت و ضبط می‌شد.^۱ به نوشته میرزا تقی‌خان: «هرچه از طرفین گفتگو نموده، یک نسخه فرنگی‌ها برداشته و یکی عثمانلو، یکی هم این است که انقاد حضور مرحمت دستور گردید.»^۲ برخلاف میرزا تقی‌خان که سفارت‌نامه او در دست نیست،^۳ از انوری افندی کتابی با عنوان سفارت‌نامه ایران موجود است که حاوی متن کامل صورت مجالس و مکاتبات او در دوران برگزاری کنفرانس ارزنة الروم است.^۴

نسخه خطی سفارت‌نامه - از آن مؤلف - به صورت تک‌نسخه در کتابخانه سلیمانیه استانبول، به شماره ۱۴۴۹ موجود است. در صفحه نخست، مشخصات آن درج شده است.^۵ متن سفارت‌نامه شامل دو قسمت است: قسمت نخست که با تذهیب آغاز شده، ۱۵۶ صفحه است. این قسمت حاوی متن کامل صورت مجالس است. قسمت دوم نیز با تذهیب مزین شده و شامل کلیه مکاتبات نویسنده در طول برگزاری کنفرانس است، از صفحه ۱۵۷ شروع و تا پایان کتاب ادامه می‌یابد. کتاب در مجموع ۱۱۸ برگ و ۲۳۶ صفحه است. برگ‌های نسخه دارای رکابه است. در تمام صفحات، شماره صفحه به رنگ سرخ درج شده است. عناوین مطالب با مرکب سرخ و متن کتاب با مرکب سیاه تحریر شده است. صفحه نخست و صفحه ۱۵۷ کتاب علاوه بر تذهیب، با آب طلا افشان شده است. صفحه ۲ و ۱۵۸ تنها طلاافشان است. بقیه صفحات کتاب به شکل ساده و بدون تزئین است. نوشته‌های هر صفحه، داخل کادری سرخ‌رنگ است. چهار طرف بیرون

۱. نمایندگان روس و انگلیس دو نسخه تهیه می‌کردند و برای سفرای خود در تهران و استانبول می‌فرستادند. نک: سفارت‌نامه ایران، صورت تحریرات ارسالی به نظارت خارجه در [محرّم] سنه ۱۲۶۰.

۲. میرزا تقی‌خان به میرزا آقاسی، ۳۰ شوال ۱۲۵۹.

۳. نگارنده بعد از سال‌ها جستجو، مجموعه اسناد و مدارک دوران سفارت چهارساله میرزا تقی‌خان را یافته و سفارت‌نامه او را احیا و بازآفرینی کرده است. این اثر آماده چاپ است.

۴. آخرین نامه مندرج در سفارت‌نامه، به تاریخ ۲۱ شوال ۱۲۶۲ است. هفت ماه و پانزده روز بعد از آن، نامه ۶ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳ و بعد از آن، متن عهدنامه به تاریخ ۱۵ جمادی‌الثانی ۱۲۶۳ ضبط شده است.

۵. «سفارت‌نامه ایران، سید محمد سعدالله انوری افندی، ۱۲۵۹ سنه سندن ۱۲۶۲ سنه سنه قدر دولت عثمانیه ایله ایران دولتی آره‌سندنه منعقد مقاوله‌لر، ۱۲۶۲ تاریخنده نسخ یازی ایله یازلمشدر». ابعاد نسخه کتاب ۲۳۷+۳۴۳، و ابعاد صفحات متن ۱۹۷+۲۵۸ است. هر صفحه ۲۱ سطر است. کاغذ نسخه به رنگ زرد روشن است.

کادرِ هر صفحه خالی است. در ابتدای کتاب، شش صفحه (بدون صفحه‌شمار) به فهرست مطالب اختصاص یافته است. نویسنده، در صفحه‌های ۱۵۴-۵۵، نود و شش بیت شعر در بیان فشرده برگزاری کنفرانس ارزنة الروم آورده که چند بیت پایانی آن، ماده تاریخ است.^۱

تصحیح و ترجمه سفارت‌نامه

تعدادی از سفارت‌نامه‌های عثمانی در سال‌های گذشته تصحیح و منتشر شده‌اند.^۲ سفارت‌نامه ایران با تمامی اهمیتی که دارد، هنوز تصحیح و منتشر نشده است. اکنون که درباره عهدنامه دوم ارزنة الروم پایان‌نامه دکتری نوشته، هیچ اشاره‌ای به این سفارت‌نامه نکرده است.^۳ نگارنده از سال‌ها قبل که در جستجوی اسناد کنفرانس ارزنة الروم بود، تلاش داشت تا به اثر انوری افندی دست یابد و آن را برای مطالعه تطبیقی با اسناد میرزا تقی‌خان (امیرکبیر) به کار برد. خوشبختانه نسخه خطی اثر در سال ۱۳۹۷ به لطف دکتر حسن اسدی از کتابخانه سلیمانیه تهیه شد و در اختیار اینجانب قرار گرفت. بعد از دریافت نسخه، به مطالعه و بررسی آن پرداخته، تصمیم به ترجمه و انتشار آن گرفتم. کار تصحیح و ترجمه با همکاری خانم خدیو آغاز و نزدیک به سه سال به درازا کشید. نخست، متن سفارت‌نامه تصحیح شد. در ضمن تصحیح، از موضوع و محتوای متن شناخت بیشتری به دست آمد. متن سفارت‌نامه دارای دو بخش است: صورت مجالس و مکاتبات. ثر هر بخش دارای سبکی خاص است. صورت مجالس، در واقع تحریر مذاکرات به قلم منشی انوری افندی است که دارای دشواری‌های خاص خود است. در ترجمه این بخش، از صورت مجالس میرزا تقی‌خان برای رفع برخی ابهامات استفاده شد. در این بخش، تأکید بر این بود که روایت افندی از مذاکرات به صورت دقیق به فارسی برگردانده شود. بخش دوم، مکاتبات، چون خطاب به مقامات مافوق در بابعالی به رشته تحریر درآمده

1. Akdemir (2007), 10-11.

۲. برای کتابشناسی آنها، نک:

Unat (1992)., Korkut (2003), Altunış-Gürsoy (2002).

3. Aykun (1995).

به‌جز اکنون، در سه پایان‌نامه دکتری دیگری که درباره حدود ایران و عثمانی نوشته شده و به صورت کتاب انتشار یافته، اشاره‌ای به سفارت‌نامه انوری افندی نشده است. نک:

Ateş (2013), Sarıncıoğlu (2013), Uluerler (2015).

است، بسیار منشیانه، متکلف و پرطمطراق است. مکاتبات، با سبک پیچیده دیوانی عثمانی، یعنی با جملات بسیار بلند و پیچیده به رشته تحریر درآمده است، به گونه‌ای که دریافت معنا و مفهوم متن و برگردان آن به فارسی را با دشواری زیاد مواجه ساخته است. برخی از نامه‌ها، از آغاز تا پایان به صورت یک جمله بلند و پیچیده است. در برگردان سفارت‌نامه به فارسی، بیشترین وقت صرف اسناد و مکاتبات شد.

انوری افندی در سفارت‌نامه ایران، با ضبط دقیق متن مذاکرات و اسناد، اثری ارزنده در تاریخ سیاسی و دیپلماسی عثمانی به جا گذاشته است. افندی درباره هدفش از تألیف سفارت‌نامه می‌نویسد:

برای اینکه رخصت‌نامه‌ها، تعلیمات (دستورالعمل‌ها)، نامه‌های دریافتی و نیز تحریرات، صورت مجالس و سواد مکاتبات ارسالی به مقام والای صدارت عظمی و نظارت جلیله خارجه حفظ و ضبط شوند و در موقع مقتضی برای مطالعه به کار آیند، به ترتیب [در سفارت‌نامه] تحریر و مسطور شد.^۱

سطر سطر سفارت‌نامه، دیدگاه‌های نمایندگان ایران و عثمانی و مأمورین واسطه روس و انگلیس را بازتاب می‌دهد. به جز آن، مواضع نمایندگان چهار دولت درگیر در مذاکرات چهارساله در این اثر به خوبی دیده می‌شود. پس، متن سفارت‌نامه چون در زمره متون دیپلماتیک است، متنی دقیق و فنی است. به‌ویژه آنکه در بخش‌های مختلف آن، مسئله حدود و قلمرو دو دولت که ماهیت حقوقی دارد، مورد بحث و گفتگو قرار گرفته است. برگردان چنین متنی به فارسی مستلزم نهایت دقت در حفظ امانت است. در چنین متن‌هایی، مقوله امانتداری در بحث ترجمه، بسیار مهم و تعیین کننده است. ترجمه چنین متونی جز با روش تحت‌اللفظی نمی‌تواند امانتدارانه باشد. در روش ترجمه لفظ به لفظ، با نقل به الفاظ و نه نقل به معانی، می‌توان ضمن حفظ انشای اصلی اثر، معنای دقیق متن را به زبان دیگر برگرداند. در ترجمه سفارت‌نامه، به روش فوق عمل شده است. در ترجمه تحت‌اللفظی، در کنار وفاداری به متن، به روان‌سازی و گویاسازی متن نیز توجه شده است. به این منظور، تلاش شده تا در برگردان متن مبدأ، هر جا که نیاز بوده با افزودن کلمه یا کلماتی به جمله نویسنده در ( ) و [ ] و نیز استفاده از نشانه‌های سجاوندی، متن در زبان

مقصد، عاری از ابهام، روان، سلیس و خوشخوان شود.^۱ صاحب‌نظران ترجمه گفته‌اند: «ترجمه، انتقال ساده «یک معنا» از نشانه‌های زبان مبدأ به زبان مقصد نیست و از آنجا که با معنا سروکار دارد، این فراشد انتقال، دربردارنده انبوهی از داده‌ها و نکته‌های فرازبانی» است.^۲ در ترجمه سفارت‌نامه، به مقوله مهم فرازبانی و کارکرد نشانه‌ها در دو فرهنگ توجه شده است. نویسنده بارها برای تهییم مطالب خود به نکته‌های فرازبانی در فرهنگ عثمانی به‌ویژه فرهنگ شهر اسلامبول اشاره کرده است. برای درک درست جمله‌هایی که دارای چنین اشاراتی است، موضوع را با یکی دو نفر از استادان دانشگاه‌های ترکیه در میان گذاشته‌ایم تا مراد اصلی نویسنده را دریابیم.

در برگردان سفارت‌نامه باید بر دو دشواری غلبه می‌شد: دشواری برگردان متن ترکی عثمانی به فارسی که از نظر ساختار دو مقوله متفاوت‌اند. زبان فارسی بیشتر پذیرای جملات کوتاه و تکرار افعال است، اما زبان ترکی با جملات بلند و حذف افعال و سبک اسمی میانه دارد. دیگر، دشواری برگردان متنی که در حوزه تاریخ دیپلماسی است، و باید معنای تک تک واژگان متن، از زبان مبدأ به زبان مقصد به درستی انتقال یابد. برای حفظ سبک انشای متن اصلی، تلاش شد تا جایی که به معنای جمله‌ها لطمه وارد نشود، هر جمله بلند نویسنده به یک جمله بلند فارسی ترجمه شود، و در جایی که به معنا لطمه وارد می‌شد، ناچار با تقطیع جمله اصلی، جمله‌های کوتاه‌تر نوشته شد.

تصحیح و ترجمه یک متن تاریخی از ترکی عثمانی به زبان فارسی مرارت‌های زیادی برای مصحح و مترجم دارد و نیازمند فعالیت مستمر در مدت زمان بالتسبه طولانی است. یکی از مرارت‌های ترجمه حاضر این بود که متن ترجمه نه یک بار، که چهار بار کلمه به کلمه با متن اصلی مقابله شد. در حین مقابله، به خطاهایی که در هنگام استنساخ و تصحیح بروز کرده بود، پی برده شد. خوانش خط نسخ که خط زیبایی است، ریزه‌کاری‌های زیادی دارد که در حین استنساخ متوجه آن نشده، بلکه در هنگام ترجمه به آن پی برده شد. گاه، در حین بازخوانی و مقابله متن ترجمه با متن اصلی، دانسته شد که معنا و مفهوم متن به درستی انتقال نیافته است، با رجوع دوباره به نسخه خطی مشخص می‌شد که کلمه یا کلماتی به درستی استنساخ نشده است.

۱. محض نمونه نک: بند نخست نامه ۲۱ صفر ۱۲۶۰ در توصیف موقعیت جغرافیایی محقره، ص ۲۳۶.

۲. نک: مجله مترجم، س ۲۱، ش ۷۱، ۴۱-۴۲.

به هر رو، در بازه زمانی سه ساله، متن سفارت نامه ترجمه و بارها مقابله شد. در اینجا، برای نمونه، یکی از فقرات دشوار سفارت نامه که مکاتبه انوری افندی با نظارت خارجه است، آورده می شود تا مخاطبان با سبک و سیاق متن مکاتبات سفارت نامه آشنا شوند.^۱

ایرانلونک ادعا کرده سی اولوب عدم مذاکره سی داخل مواد اساسیه اولان مطالبات و خصوصاتک مباحثه و مذاکره سنه رخصتی حاوی الی طقوز سنه سی شهر رمضانک یکر می بش تاریخیه توارد ایدن امرنامه جناب وکالتناهییک صورتیدر ایران مسئله سی حقنده بوندن اقدم انکلترو و روسیه سفارتلریله ویریلان قرار کیفیتی طرفلرندن طهرانده اولان رفیقلرینه یازلمش اولدیغندن قرار مذکوره داتر دولتک وقوعبولان تشبثایله افکار و مطالعاتی متضمن اوله رق الدقلری جوابک خلاصه سی اولمق اوزره موسیو قاتین جانبندن کچنده نظارت خارجه مقامه تقدیم قلنان بر قطعه تذکره مجلس خاص وکلاده لدی القرائه اوزرینه وقوعبولان مذاکرات جانب نظارت مشاورالیهان ترجمانلر واسطه سیله مومی الیه قاتین و موسیو تیتوف طرفلرینه ایضاً تبلیغ و اخبار قلنمش ایدوکنه بناء تهیمات واقعه یه جواب اوله رق مومی الیهانک ترجمان مرقومانه ویردکلری تعلیماتک صورتی تکرار قرآله اقتضای حال و مصلحتیه توفیقاً بین الوکلا وقوعبولان ابحاث و مطالعاتی شامل مابین همایون جانب اشرفنه یازیلان تذکره محبتک بر قطعه صورتیه اوراق مرقومه نک و نظارت مشاورالیها طرفندن ایلچی مومی الیهامیه مؤخرأ ویریلان جواب تحریرینک صورتلری حصول معلومات کامله ضمننده طرف سعادتلرینه کوندلرلش و بو ماده حقنده متعلق بیوریلان اراده سنیه حضرت شهرباری ذکر اولنان تذکره محبی صورتی ذیلنه ترقیم و ازیار ایله ایجاب حال سفرای دولت علیه دخی بیان و اشعار قلنمش اولوب مطالعه لرندن معلوم شریفلری اوله جغی اوزره ایرانلو صورت ظاهرده مقدمکی قرارک شامل اولدیغی موادی معرض قبول و تصدیقه بولنه رق اصل امل و مراملری اولان تضمینات مسئله سی حقنده استییلان مرکز کلاماش و ایلچی مومی الیهما دخی امر مکالمه بی سکنه دن وقایت افکاریه مسئله مرقومه نک دخی استحصال صور امکانیه سنی اخطار وادیسنده بولنمش ایسه ده بیان و تکراردن آزاد بولندیغی و بالاده دخی کوستردلیکی وجهله بین الدولتین منازعه لو اولان ماده لک باشلوجه لری ذهاب سنجاغی و محقره بندری اراضیسی و تضمین مسئله سی اوله رق اراضی مرقومه ماده سنده سلطنت سنیه نک حقوق عالییه سی ثابت و باهر و تضمین مسئله سنده ایسه ایرانلونک حقسزلغی متبیین و ظاهر اولدیغندن اوله جق مکالماتده بونلر حقنده جانب دولت علیه دن سر رشته قبول اوله جق بر ممسک ویرلماشسی اعتنایه شایان کیفیتندن اولمغله کرامت افزای صدور اولان اراده سنیه حضرت پادشاهی موجبجه اداره لسان اولنه رق مصلحت مأموره و موکوله لرینک بر وجه

۱. در پیوست ۳، تصویر چند صفحه از متن سفارت نامه آورده شده است.

دلخواه عالی حسن رؤیت و تسویه سیله ایجاب‌آیدن موادک مقتضای فطانت بهیّله‌ری اوزره یولنده و نصبنده مذاکره‌سنه بذل ماحصل لیاقت و صرف وفور همت و مذاکرات و مکالمات واقعیمی ایضاحاً بیان و اشارت بیورملری سیاقنده قائمه مودت‌علامه تحریر و تسیر قلنم‌شدر. ان شالله تعالی لدی‌الوصول بر وجه محرز همت بیورملری مأمولدر.^۱

درباره ترجمه حاضر، باید به دو نکته دیگر اشاره کرد: نخست اینکه در هر دو بخش سفارت‌نامه بحث و جدل‌های زیادی درباره حدود دو کشور طرح شده است. به‌ویژه درباره سرحدات غرب و جنوب غربی. نماینده عثمانی بارها ادعاهای واهی درباره محقره (خرمشهر) و ذهاب و برخی دیگر نقاط طرح کرده که از سوی میرزا تقی‌خان پاسخ داده شده است. برای درک درست جمله‌ها و عبارات مرتبط با حدود، نیاز مبرم به نقشه‌های تاریخی از جغرافیای مناطق مورد اشاره بود. در این زمینه، از ده‌ها نقشه منتشره از بایگانی اسناد بریتانیا که در جلد اول و دو جلد پایانی مجموعه «آرکایو ادیشن» چاپ شده است، استفاده شد.^۲ علاوه بر آن، از بایگانی اسناد وزارت امور خارجه ایران نیز ده‌ها نقشه تاریخی مرتبط با موضوع تهیه شد، که تنها چند مورد از آنها منتشر شده^۳ و مابقی هنوز به چاپ نرسیده‌اند. نقشه‌های تاریخی دست‌نگار دوره قاجار که در بایگانی مزبور نگهداری می‌شود، کمک زیادی به شناخت مباحث مرتبط با جغرافیای غرب و جنوب غربی کشور کرد.^۴

نکته دیگر مربوط به موضوع و محتوای سفارت‌نامه است. در این اثر، طرفین مذاکره به صورت مکرر به تاریخ روابط دو کشور از صفویه به بعد ارجاع و استناد کرده‌اند. محض نمونه، ده‌ها بار به عهدنامه‌های منعقد شده به‌ویژه عهدنامه اول ارزنة الروم استناد شده است، همچنین به اسناد، کتاب‌های تاریخی و جغرافیایی بارها ارجاع داده شده است. بنابراین، بدون تسلط و شناخت دقیق از موضوع این اثر، برگردان آن به فارسی امکان پذیر نبود. در برخی اسناد و مکاتبات کتاب، محتوا به گونه‌ای است که منابع ایران و عثمانی آگاهی کافی در اختیار نمی‌گذارند، تنها با رجوع به اسناد بایگانی انگلیس می‌توان از مضمون و محتوای اسناد سردرآورد. محض نمونه:

۲. نک: اسکوفیلد (۱۹۸۹).

۱. برای ترجمه این مکاتبه نک: ص ۱۱۲-۱۱۴.

۳. نک: اطلس نقشه‌های منتخب دوره قاجار (۱۳۹۵).

۴. برای نمونه، چند مورد از نقشه‌های مزبور را در پیوست کتاب آورده‌ایم.

معاهده اساسی‌نگ ارسال قلنان مسوده وجهله تمهیر و امضا و مبادله اولن‌مسنه دائر یک ایکیوز آلتمش اوج سنه‌سی شهر جمادی‌الآخره‌سنگ آلتیسی تاریخیه نظارت جلیله امور خارجیه‌دن توارد ایدن تحریراتک صورتیدر

معلوم عالیری بیوردلیغی اوزره اضرورمه بولنان دولتین متوسطین قومیسرلری طرفندن مقدمه بر معاهده مسوده‌سی قلمه آلتوب جانبینه ویرلمش و مسوده مرقومه‌یی ایران دولتی تمامیه قبول ایدرک امضاسی خصوصنی اوراده‌کی مرخصنه حواله ایتمش ایسه‌ده مذکور مسوده‌ده دولت علیه‌جه بعضی ایضاح و استیضاحی لازم‌لو ماده‌لر اولدیغندن اولبابه‌ده دولتین مشائ‌الیهما سفارتلریله سبقت ایدن مذاکرات و مجالس خاص وکلاده جریان ایلان ملاحظات عدیده قراری و آنلرک اوزرینه متعلق بیوریلان اراده سنیّه جناب شهریار ی موجه‌جه مواد مذکوره‌نک ایضاحاتی حقنده ذکر اولنان سفارتلره اعطا اولنان تقریر رسمیلرک و النان جوابلرک برر صورتی منظور دولتری بیورلمق ایچون مارالیان معاهده مسوده‌سیله معاً لفاً تقدیم پیشگاه سامیلری قلندی مطالعه‌لرندن مستفاد اوله‌جغی وجهله مذکور سفارتلر طرفلرندن ارانه اولنان توثیقات سلطنت سنیه‌نک نظر قبولنده رتبه کفایه‌ده کورنمش اولدیغنه و بو تقدیرجه مسئله مأموره منعمانه‌لرینک تمامی حل و تسویه‌سندنه آرتق ایلشک و برر شی اولمدیغنه مبنی انقب‌الذکر معاهده مسوده‌سنگ همان بلاشرط و تغییر طرف عالیرلندن دخی ختم و امضا و مبادله مرخص مومی الیه اعطا اولنمسی و برده میرزاتقینک معلوم اولان مزاجی اقتضاسنجه بر طرفه سفرا ایله وقوعبولان شیلردن خبردار اولدیغی حالده امضای معاهده‌ده ینه صعوبت کوسترمسی ملحوظ اولدیغندن طرف عالیرلندن اولبابده کندوسنه لغردی آچلمامسی و بونلرک تعاطیسی اجرا بیورلدقندن صکره اولطرفه توقیف و اقامت سنیه کریمانه‌لرینی موجب بر مصلحت قالمیه جغی جهته ذات عالیرلینک دخی عقیب اجرای رسم مذکوره اولطرفدن حرکتله در سعاده عودت بیورملری اصابت‌پیرای سنوح و صدور بیوریلان امر و فرمان حضرت شهنشاهی اقتضای عالیسندن ایدوکی بیانیه عریضه عاجزی ترقیمنه ابتدار قلندیغی ان‌شاءالله تعالی محاط‌علم عالیری بیورلدقده اولبابده امر و فرمان حضرت من‌له‌الامرکدر.^۱

ایران در سفارت‌نامه ایران

انوری افندی در متن اثر خود، در اشاره به دولت عثمانی، بیشتر از تعبیر «سلطنت سنیّه» و «دولت علیه» و گاه از «دولت علیه عثمانیه»، و در اشاره به دولت ایران، به‌جز تعبیر «دولت علیه»، عمدتاً از نام «ایران» استفاده کرده است. او حتی، نام اثر خود را سفارت‌نامه ایران گذاشته است. به‌جز آن، چهل بار در دیباچه، و بیش از صدها بار در متن کتاب، نام «ایران» را

۱. برای ترجمه این مکتوب نک: ص ۳۸۲-۳۸۳. توضیحات ذیل این سند، مستند به اسناد انگلیس است.

آورده است. همچنین، دوازده بار، تعبیر «ایران مسئله‌سی» یا «مسئله ایرانیه» را به کار برده است.^۱ در قاموس ترکی، کلمه «مسئله» به این معناست: «موضوع مهمی که حل آن با دشواری همراه است.»^۲ عثمانیان، اغلب در اشاره به چالش و برخوردی که با دیگر کشورها و ملت‌ها داشتند، با روحیه طلبکارانه، مشکل را ناشی از طرف مقابل دانسته و با تعبیر «... مسئله‌سی»، خود را در موضع برحق می‌نشانند. بابعالی هنگام اعزام نماینده خود به ارضروم، به اصطلاح او را مأمور حلّ «مسئله مزمنه ایران»^۳ کرده بود. از این رو، افندی در جلسات مذاکرات، درست همانند دولت خود، با روحیه طلبکارانه و زیاده‌خواهانه موضوعات مورد اختلاف را به گونه‌ای طرح می‌کرد که انگار بانی و عامل مناقشه و اختلاف در روابط دو دولت، ایران بوده است. محض نمونه، در مجلس پنجم مذاکرات که اختلاف بر سر سلیمانیه مطرح شد، انوری افندی برای اثبات ادعای خود، با استناد به «کتب تواریخ»، گفت: بنا به عهدنامه سلطان مراد و شاه صفی و نیز «مطابق کتب معتبره و تواریخ، سلیمانیه ملک مورثی بالاستحقاق دولت علیه عثمانیه است.»^۴ استناد افندی به «کتب تواریخ»، برای اثبات ادعای خود، واکنش میرزا تقی‌خان را برانگیخت. وی گفت: «اگرچه اینجا مجلس مکالمه است، نه جای حکایات سبق»، اما چون افندی «ابتدا کرد، من هم برای مقابله به مثل» ناچارم شمه‌ای بگویم:

ملک عجم که ایران می‌گویند، از روزی که حضرت آدم - علی نبینا علیه‌السلام - با حضرت حوّا از آسمان به زمین فرود آمد و بنای پادشاهی کیومرث شده، از کنار جیحون الی شط العرب است، و عراق عرب یعنی بغداد و موصل و کرکوک، قلب ایران عد می‌شود، این است اصل ایران.^۵

سخن میرزا تقی‌خان ناظر بر قلمرو فلات ایران در طول تاریخ بود.^۶ او خواست، دیرینگی و قدمت

۱. در اینجا، استناد ما به متن ترکی سفارت‌نامه است. ۲. سامی، ۱۳۴۷.

۳. عین تعبیر افندی است. نک: سفارت‌نامه ایران، ۲۱۷. ۴. میرزا تقی‌خان، مجلس چهارم/افندی، مجلس چهارم.

۵. میرزا تقی‌خان، همان. میرزا آقاسی بعد از دریافت صورت مجلس یازدهم، در نامه ۸ محرم ۱۲۶۰، خطاب به میرزا تقی‌خان نوشت: «سابقاً، مابین فرات و جیحون، ایران بود، و این بر همه کس کالشمس فی رابعه النهار هویداست. به واسطه انقلابات، به اینجا رسید که قارص و وان هم از تصرف [ایران] بیرون رفت.»

۶. حدود یازده سال قبل از میرزا تقی‌خان، شیروانی درباره قلمرو ایران می‌گوید: از «قدیم‌الایام وسعت آن مقام (ایران) از لب فرات تا کنار جیحون طولاً و از باب‌الابواب دربند الی ساحل عمان عرضاً بوده» است. نک: بستان الشیاحه، ۱۲۴. شیروانی این اثر را در دوره فتحعلی‌شاه، در شماخی برای محمد میرزا (فرزند عباس میرزا) در ۱۲۴۷ آغاز و در ۱۲۴۸ پایان داده است.

ایران زمین را به نماینده عثمانی بفهماند. میرزا تقی خان برای اثبات سخن خود، تاریخ حاکمیت ایران بر عراق عرب را به تفصیل و با جزئیات تمام از دوره حکمرانی ترکمانان تا عهد فتحعلی شاه با ذکر نام شماری از امرای ایرانی حاکم در شهرهای عراق از جمله سلیمانیه را بیان کرد.

شناخت دقیق میرزا تقی خان از موقعیت و جایگاه تاریخی ایران، قابل تأمل است. او با اتکا به چنین موقعیتی، تلاش می کرد در مجالس مذاکرات از موضع برتر سخن بگوید. در جای خود، نمایندگان واسطه را هم متوجه جایگاه ایران می کرد. درست یک روز بعد از برگزاری مجلس اول مذاکرات، در دیدار با مأمورین روس و انگلیس، از فرمان همایون دفاع کرد، و به فرمان سلطان عثمانی ایراد گرفت. مأمورین واسطه گفتند: «آنها سبک و سیاقی که از دفاتر قدیم دارند، کاغذها را از روی آنها می نویسند.» وزیر نظام بلافاصله پاسخ داد: «نه، پری هم قدیم نیستند. پانصد سال بیشتر ندارند، ولیکن دولت ایران هفت هزارساله است.»^۱ وزیر نظام در ادامه، مأمورین واسطه را متوجه خطاب افندی در به کارگیری نادرست عنوان «سلطان» و «پادشاه» کرد و گفت:

امروز، افندی هر وقت اسم سلطان را می برد، «حضرت شاهنشاهی» می گفت و هر وقت اسم پادشاه ایران را می خواست بگوید، «حضرت شاهی» می گفت و حال آنکه از قدیم الایام همه می دانند [که] پادشاه ایران، قبله عالم و عالمیان است و پادشاه تاجدار.^۲

میرزا تقی خان به جز دفاع از حدود و قلمرو تاریخی ایران، در مجلس هفدهم و هجدهم به تفصیل از حق و حقوق کلیه اتباع ایرانی ساکن قلمرو عثمانی دفاع کرد. او با اشاره به تعرض مأموران عثمانی به ایرانیان ارضروم، گفت:

«در مدت اقامت در اینجا [اتباع ایرانی] بارها به من شکایت کرده اند که ما را شکنجه و محبوس می کنند... امکان ندارد که ما از اصل خود عدول کنیم یا از رعیتی پادشاهمان که پادشاه ایران است، استکاف نماییم.»^۳

همچنین در جای دیگر بر اصالت ملیت ایرانی تأکید کرد و گفت: «اکثر ایالات و ارامنه ایران گاهی اوقات از ایران به ممالک دولت علیّه [عثمانی] آمده و در جاهایی مثل ازمیر، اسلامبول و سایر نقاط توطن اختیار می کنند. لکن، «ایرانی الاصل» بودن آنها بدیهی است و شبهه ای در آن وجود ندارد، آنها اسنادی در اختیار دارند که اصل و نسبشان را محقق و معلوم می کند.»^۴

۱. میرزا تقی خان به حاجی میرزا آقاسی، ۱۶ ربیع الثانی ۱۲۵۹ در سفارت نامه ارزنة الروم. همان.

۲. همان.

۳. سفارت نامه ایران، صورت مجلس ۱۷.

۴. همان.